

Keresztnévből származó állatnevek

1. A köznevesült keresztnévek szótárának formába öntése során (erről ld. MNyj. 38: 403–9) az adatokat vizsgálva magától érthetődően adódik az a vizsgálati módszer, hogy a különböző jelentésű és szerkezetű köznévi alakokat szemantikai és morfológiai csoportokba rendezzük. Ilyen rendezőmunka során kerülhet elének a köznevesült keresztnévek egy talán nem túl nagy, de igen érdekes csoportja, az állatnévként használt keresztnéveké.

Ez a csoport a többihez képest nem túl sok adatot tartalmaz, és valószínűleg ezek a kifejezések nem is olyan ismertek, mint a más jelentéstípusba sorolható *jani*, *maca*, *bepaliz* és társaik. Legtöbbször két-három közismert példánál nem is tudnának többet említeni. A legismertebb keresztnévi elemet tartalmazó állatnév valószínűleg a *katicabogár*, a *mátyás* vagy *mátyásmadár* és a *szentjánosbogár*. Jelen írásomban megvizsgálom, mely keresztnévek fordulnak elő állatnévként közszóvá válva leggyakrabban, és bemutatom az ebbe a típusba sorolható adatok szerkezeti és jelentéstani megoszlását.

2. A keresztnévi elemet tartalmazó állatnév jelentésű köznevek száma gyűjteményemben 117. Ezek legnagyobb része az „Új magyar tájszótár”-ból, illetve egyéb regionális tájszótárból származik. Becézett alakokat is figyelembe véve ezekben összesen 59 név jelenik meg, melyből a női 29, a férfi 30. A női nevek elsősorban becézett alakban köznevesültek, a férfinevek gyakrabban váltak alapalakjukban közszóvá. Ez a megfigyelésem egybevág VITÁNYI BORBÁLA más korpuszon végzett vizsgálatának eredményével (Keresztnévek és becézőnevek népnyelvi mezőben: Nyr. 121: 39–43).

A gyűjteményemben köznévi használatban megjelenő 59 női és férfinév egy része, 14 név csak alapnévként köznevesült, pl. *Ágnes*: *ágnesmadár* 'harkály' (ÚMTsz.), *Balázs*: *balázsló* 'cserebogár' (uo.), *Bence*: *bödebence* 'katicabogár' (uo.), *Bertalan*: *bertalan* 'szamar' (Nyr. 8: 86). A nevek másik típusa az, amely csak becézett formában jelenik meg állat neveként, pl. *Bandi*: *cserebandi* 'cserebogár' (ÚMTsz.), *Jóska*: *jóskabogár* 'bodobács' (ÚMTsz.), *Magdalinka*: *magdalinka* 'kék nünüke' (MNY. 32: 256), *Miska*: *bókamiskakukac* 'csimasz' (ÚMTsz.). Ez nem túlságosan jellemző típus, a neveknek mindössze 12%-a tartozik ide. Az általam vizsgált nevek jelentős része azonban alap- és becézett

formában is köznevesül. Nemcsak ez tehát a leggyakoribb az állatnevek típusán belül, hanem ide a keresztnévként is gyakran használt nevek tartoznak, pl. *György, Ilona, Katalin, Márton, Mátyás, Péter*, pl. *györgy* 'hízó disznó' (ÚMTsz.), *gyuri* 'kakas' (ÚMTsz.), *ilona* 'apró, zsíros húsú hal' (ÚMTsz.), *ilonkabogár* 'katicabogár' (ÚMTsz.), *katabogár* 'ua.' (ÚMTsz.), *katicibéka* 'békafajta' (ÚMTsz.), *büdösmárton* 'mezei poloska' (ÚMTsz.), *marcihal* 'halfajta' (MNy. 32: 256), *mátyásmadár* 'szajkó' (TESz.), *matyó* 'veréb' (MATIJEVICS LAJOS, A vajdasági magyar diáknyelv. Újvidék, 1972), *petikehal* 'halfajta' (MTsz.), *péter* 'vércse' (SzegSz.). A mindkét formában köznevesülő keresztnemek között egyébként azonos arányban vannak férfi- és női nevek, míg a másik két csoportban gyakoribbak a férfinevek.

Különbség van a férfi és női nevek között az egyes nevek és névalakok gyakoriságát illetően is. Legtöbb köznévi származéka a férfinevek közül a *Mátyás*-nak van (13), pl. *mackó* 'medve' (SzófSz.), *mátyásmadár* 'szajkó' (TESz., ÉrtSz.), *matyi* 'olyan kakas, aminek a kiherélése nem sikerült teljesen' (SzegSz.). Ezt követi a *Bence* (12), pl. *benceló* 'szitakötő' (ÚMTsz.), *bödebence* 'katicabogár' (ÚMTsz.), *bence* 'nyúl' (Nyr. 8: 86), a *György* és *Péter* (8–8 adattal), pl. *györgydeák* 'töviszúró gébics' (OrmSz.), *gyuri* 'kistermetű diszó' (ÚMTsz.), *gyura* 'kakas' (ÚMTsz.), *kispéter* 'vadgalambfajta' (ÚMTsz.), *péterbogár* 'katicabogár' (Nyr. 121: 42), *petikehal* 'Rhoderus amarus, halfajta' (MTsz.) és a *Márton* (7 adattal), pl. *nagymarci* 'Barbus fluviatilis, halfajta' (MTsz.), *büdösmárton* 'mezei poloska' (ÚMTsz.). A többi férfinév legfeljebb négy esetben fordul elő.

A női nevek gyakorisága sokkal nagyobb eltérést mutat. Kiemelkedik a *Katalin*, amely egymagában harmincnyolc adattal jelentkezik köznevesült állatnévként alap- vagy becézett formában. Leggyakoribb becézett alakjai fordulnak elő legtöbbször köznévi származékokban is, pl. *katicabogár* 'Coccinella septempunctata' (ÚMTsz., TESz., ÉrtSz.), *katóbabó* 'ua.' (ÚMTsz.), *kata* 'varjú' (MNy. 32: 256), *fűskati* 'futrinka' (ÚMTsz.). A *Panna* és az *Ilona* névnek öt, a *Margit*-nak négy köznévi származéka van, de a többi női keresztnév csak egy vagy két esetben köznevesült állatnévként. Nagyon nagy tehát az egyes nevek származékainak száma közötti különbség. Ez a női nevek esetében magyarázható az alapnevek keresztnévként való gyakoriságával (illetve elsősorban a *Katalin* esetében a gyakoriságból fakadóan a sok és változatos becézőalak használatával), de a férfinevek esetében más magyarázatot kell keresnünk, hiszen sem a *Mátyás*, sem a *Bence*, sem a *György* nem áll a gyakorisági listák élén.

3. A szerkezeti vizsgálat során a legfontosabb elemzési szempont az lehet, hogy a keresztnévi eredetű elem önállóan, előtagként vagy utótagként jelenik-e meg. A helyesírás bizonytalansága miatt — az egybe- és különírás eldöntésére ugyanis nem találtam objektív fogódzót — a szintagmákat és az alárendeléseket egy csoportba tartozóként kezelem.

a) A 117 adatból 33 olyan, amelyben a keresztnévi eredetű tag önállóan fordul elő. Ez az összes adat 29%-a. A női és férfinevek önállóan köznevesülve csaknem hasonló arányokat mutatnak: 16 női és 17 férfinevet találunk, de kiemelésre méltó jelenség, hogy a *Katalin* ismét sok, 10 becézett alakkal jelenik meg e csoportban, vagyis ebben a szerkezeti típusban is messzemenően ez a leggyakoribb név. Ide sorolható adat pl. a *gáspár* 'gyümölcsfereg' (MNy. 32: 256), *ilona* 'apró, zsíros húsú hal' (ÚMTsz.), *péter* 'vércse' (SzegSz.). Figyelemreméltóak azok az adatok, amelyek keresztnévként is különlegesen viselkednek (vagy csak alapnévként köznevesülnek vagy kizárólag becézett formában jelennek meg köznévi alakban) és szerkezeti szempontból is sajátosak, ugyanis csak önállóan jelennek meg. Ilyen pl. a *magdalinka* 'kék nünüke' (MNy. 32: 256), *máté* 'medve' (uo.), *mici* 'patkány' (uo.).

b) A keresztnévi elem megjelenhet összetétel előtagjaként is. Az ebbe a szerkezeti típusba tartozó adatok a névállomány 40%-át teszik ki. Ez a leggyakoribb szerkezeti típus. Az összetételek leggyakrabban jelzősek, s ilyenkor a tulajdonnévi eredetű előtag minőségjelzői értelemben szerepel, pl. *jánosbogár* 'bodobács' (ÚMTsz.), *katicibéka* 'békafajta' (uo.), *lőrinclepke* 'szitakötő' (ÚMTsz.), *katuskabogár* 'Coccinella septempunctata' (ÚMTsz.). Az előtag ebben az esetben az utótagban megnevezett állatfajta milyenségét, tulajdonságát adja meg. (Nem sorolható azonban ezek közé pl. a *györgydeák* 'tövisszűrő gébics' (MNy. 32: 256), *pörke néni* 'valamilyen állatnév' (uo.), *sándor ökre* 'valamilyen madár' (uo.), *szent-péter-agara* 'medve' (MTsz.). Ez utóbbiak már csak azért sem, mert nem jelzős szintagmák vagy összetételek.)

A keresztnévi elem ilyen tulajdonság- vagy minőségjelző funkciójára nehéz magyarázatot találnunk. A TESz. a *katicabogár* kapcsán ír erről, de nem ad magyarázatot arra, hogy a bogár magyar nyelvi elnevezésébe miért éppen ez a női név került. Megjegyzendő, hogy nemcsak a *Katalin* és becézett alakjai szerepelnek ennek az állatnak a nevéként, hanem a *Bence*, a *Péter*, az *Ilona* és a *Máriskó* is előfordul *katicabogár* megnevezéseként, de vitathatatlan, hogy a *Katalin* a leggyakoribb. Azok az adatok, amelyekben népetimológias alakulásmód miatt esett egybe az előtag valamilyen keresztnévvel, már adnak némi segítséget a szó eredetének megtalálásához. A *bálinthal* az ÚMTsz.-ban a Szegedi és a Szamosháti Szótárban is szereplő *balinhal* utalószócikke. A *balin* szóalakot a népnyelv gyorsan átalakíthatta az ismerősen csengő *bálint* névvé. Ezt a folyamatot siettetette, hogy van néhány keresztnév + *hal/hala* szerkezetű hálnév a népnyelvben, amely jó példaként szolgálhatott, pl. *marcihal*, *évahal*. Hasonló alakulásmóddal keletkezhetett a *petike-hal* 'Rhoderus amarus', amely a MTsz.-ban szerepel. Ez a szb. *pitka* alak módosulása. Ugyanennek a hálnak nevéként szerepel a *péterhal* vagy a *Szent Péter hala* elnevezés is, amely amiatt alakulhatott ki, hogy a nép szerint ez a hal magán viseli Szent Péter ujjá nyomát az oldalán, ahol a szent megfogta, hogy átadja Jézusnak. Ez a bibliai történet és a szerb alak magyar ke-

resztnévhez való hasonlósága lehetett a változás alapja. A *károlykatonája* a *károrókatoná* népetimológiai alakja. A kifejezés érdekessége, hogy a népetimológia alapja már eleve jelentésváltozáson átment alak, a *károrókatoná* ugyanis valamely a tör. *qara* 'fekete' előtagú török madárnévből keletkezett a *katoná* népetimológiai beleértésével (TESz.). Ez lett az alapja a további átalakításnak. A változás elősegítője lehetett, hogy a madár színe és III. Károly katonái ruhaszíne hasonló volt, a szó előtagja pedig emlékeztetett a *Károly* névre (ÚMTsz.). Ezek a példák kuriózumok, nagyon ritkán tudjuk megmondani, miért éppen az adott keresztnév szerepel előtagként egy állatnévben, sőt az sem tisztázott, hogyan alakultak ki a keresztnévet tartalmazó állatnevek, noha erre gyakran találunk példát más nyelvekben is, pl. angolban, franciában, oroszban, szerbben, finnben.

c) A keresztnévi elem utótagként szógyűjteményekben 35 adatban fordul elő, ez az összes név 31%-a. Feltűnő, hogy az utótagként álló keresztnév a legtöbb esetben (az adatok 80%-ában) becézett alakú. Kiemelkedő a *Katalin* becézett alakjainak gyakorisága, ezek 21 adatban jelennek meg, pl. *kós kata* 'katicabogár' (MNY. 32: 256), *bödekati* 'ua.' (ÚMTsz.), *kiskatica* 'ua.' (uo.), *istenkaticája* 'ua.' (uo.), *butykás kató* 'búbos pacsirta' (uo.). Csak utótagként szereplő keresztnév a *Gábor*: *szarkagábor* 'töviszúró gébics' (OrmSz.), *Bandi*: *cserebandi* 'cserebogár' (ÚMTsz.), *Máriska*: *görözdönfutó máriska* 'macska' (MNY. 32: 256), *Maris*: *ugar maris* 'valamilyen állatnév' (uo.), *Margit*: *büdös margit* 'mezei poloska' (ÚMTsz.), *Panna*: *büdöspanna* 'mezei, kerti vagy gyümölcsposloska' (ÚMTsz.), *Panni*: *büdöspanni* 'gyümölcsposloska' (uo.). A köznévi előtagok közül kiemelkedik a *büdös* gyakorisága, különböző keresztnévi eredetű utótagokhoz kapcsolódva valamely poloskafajta nevéként szerepel, pl. *büdösbence*, *-marci*, *-margit*, *-panna*, *-panni*. A *böde* előtag is gyakori, pl. *böde bence*, *-kata*, *kati*, mindegyik jelentése katicabogár. A *fus-*, *fűs-*, *füs-* előtagok is megjelennek, de kizárólag a *Katalin* becézett alakjai mellett, pl. *fuskata* (MNY. 32: 256), *fűskata* (ÚMTsz.), *füsűskata* (uo.), *fűskati* (uo.), *fusskati* (uo.), *fűskatica* (uo.), *fusfuskata* (SzegSz.), *fuskatica* (SzamSz.), *fűskata* 'bogárnév' (ÚMTsz.).

4. A szemantikai elemzés során a legfontosabb jelentésmezőket próbáljuk elkülöníteni. Már a szerkezeti elemzés kapcsán említett adatokat vizsgálva látható volt, hogy a *Katalin* névhez kapcsolódó 'katicabogár' jelentésű nevek nagy számban fordulnak elő. Valóban ezek alkotják a bogár- vagy rovarnevek nagy részét. A többi jelentéskategória: madárnevek, halnevek, emlős állatok nevei és egyéb állatok nevei. Ide tartoznak azok, amelyek az előzőek egyikébe sem lehetett besorolni vagy a forrásban nem volt pontosabban meghatározva a szó jelentése. A jelentéstípusokba tartozó adatokat gyakorisági sorrendben közlöm.

a) Rovar- vagy bogárnév:

— *Coccinella septempunctata*: *bödebence*, *ilonkabogár*, *katibogár*, *fuskatica*, *kató*, *katókabogár*, *katarinka*, *kóskata*, *szűcs kata*, *péterbogár* stb.

- poloska: *bencepoloska, büdösbence, büdös margit, büdös marci, büdös márton, büdös panni, büdös panna,*
- szitakötő: *balázsló, benceló, lőrinc, lőrinclepke,*
- féreg: *gáspár, ilonka, bókamiskakukac, péterke,*
- szentjánosbogár: *gazsó, jánosbogár,*
- tetű/bolha: *lajoska,*
- cserebogár: *cserebandi,*
- nünüke: *magdalinka.*

b) Madárnév:

- szajkó: *mátyásmadár, mátyás, kékmátyás, matyi, matyimadár,*
- kakas: *gyura, gyuri, gyurka, matyi, jános,*
- galamb: *kispétergalamb, kispéter, péter,*
- búbos pacsirta: *butykás kató, butykós kató,*
- töviszúró gébics: *szarkagábor, györgydeák,*
- varjú: *kata, lukácmadár,*
- vércse: *péter,*
- veréb: *matyó,*
- harkály: *ágnesmagár,*
- kárókatona: *károlykatonája,*
- valamilyen madár: *sándor ökre.*

c) Hálnév: *bálinthal, évahal, szentgyörgykeszeg, szentgyörgypaduc, ilona, nagy marci, marcihal, mátyáscsuka, petike, szent-péter-hala, petike-hal.*

d) Emlősállat neve:

- medve: *máté, mackó, szent-péter-agara,*
- szamár: *bertalan, tarackos ilona,*
- disznó: *gyuri, györgy,*
- nyúl: *bence, jancsi,*
- patkány: *mici,*
- ló: *manci,*
- macska: *görözdönfutó máriska.*

e) Egyéb:

- béka: *katicibéka,*
- valamiféle állat: *jánoska, ugar maris, miska, pörke néni.*

A legtöbb altípust és adatot a rovar- és bogárnevek kategóriájában találjuk. Az alcsoportokhoz minden elemet felsoroltam, kivéve a 'katicabogár' jelentésű alakokat: ez esetben válogattam az összesen 41 adat közül.

5. Ezek a vizsgálati szempontok alkalmazhatóak a többi jelentéskategóriában (pl. növénynevek, tárgynevek, ember megnevezése és tulajdonsága stb.) is. Lehetséges, hogy némi finomításra szorulnak és minden bizonnyal új szemponto-

kat is be kell vonnunk az elemzésbe. A keresztnévek köznévi használatban való elterjedtségének vizsgálatában hasznos lesz a továbbiakban a nyelvföldrajzi szempont érvényesítése is. Ezek segítségével talán választ kaphatunk arra az eddig megválaszolatlan kérdésre is, hogy miért kerül ugyanannak az állatnak a nevébe nyelvterületenként más-más keresztnév. Ennek kiderítése bizonyára névtani szempontból is nagy haszonnal járna.

TAKÁCS JUDIT